

І. А. Готун, А. В. Петраускас

МОГИЛЬНИК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА СЕРЕДНЬОМУ ДНІПРІ

Публікація вводить до наукового обігу матеріали дослідження кладовища козацької доби, частково розкопаного Північною експедицією Інституту археології НАН України у с. Стайки на узбережжі Канівського водосховища. Характеризуються особливості рештками елементів духовної культури жителів пункту, залучаються результати опрацювання виявлених знахідок фахівцями-антропологами.

Ключові слова: поховальні практики, могильник, тілопокладення, козацька доба, Середнє Подніпров'я, Стайки.

Північна експедиція Інституту археології НАН України на околиці с. Стайки колишнього Кагарлицького р-ну частково розкопала умовно названу Стайки 1 пам'ятку, яка включала багатопшарове селище трипільської і зарубинецької (?) культур, часів палеометалів та доби Київської Русі з ліпною керамікою ІХ — початку Х ст. і круговою давньоруською, а також сформований у період козацтва ґрунтовий могильник (рис. 1). Дослідження фінансувало ВАТ «Стайки-керамік» у рамках програми проведення науково-рятівних археологічних робіт, опрацювання отриманих матеріалів, введення їх до наукового обігу, популяризації для широкого загалу, створення історико-туристичного центру «Спадщина».

Пункт розташований приблизно за 1 км на північ — північний схід від с. Стайки, за 500 м на північ від асфальтованої дороги до цегельного заводу, займає рештки південної частини майже повністю знищеного глиняним кар'єром останця правого берега Дніпра (рис. 2). Культурні нашарування потужністю до 1,4 м з уламками різночасової кераміки, печиною, вуг-

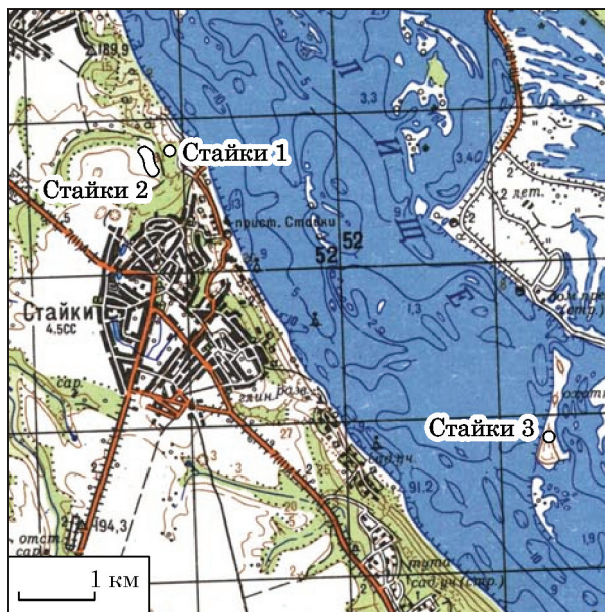

Рис. 1. Місцерозташування пам'яток культурної спадщини біля с. Стайки. Картооснова: Главный штаб М-36-62. Обухов. М 1:100000. Система координат 1942 г. Состояние местности на 1992 г. Издание 1993 г.

ликами, кістками тварин простежені на всій вцілілій площі. Пам'ятки на північ від села були відомі з ХІХ ст.: В. Б. Антонович за донесенням Стайківської волості відзначив «в околиці три городища, обнесені валами і ровами: 1) Одне овальне, у напрямку села Рудаковка, за 2 версти від містечка... 2) Друге за 4 версти, у напрямку села Койлова¹, трикутне, 186 сажнів у окружності. 3) Третє кругле, за 7 верст у

1. Ймовірно — розташовані на протилежному березі Дніпра нині затоплене водами Канівського водосховища с. Рудяків і сусіднє с. Кийлів.

Рис. 2. Вціліла частина багатошарового поселення й могильника козацької доби Стайки 1, вигляд зі сходу

напрямку села *Юшки*) (Антонович 1895, с. 26), що наведене і згодом (Шендрік 1977, с. 66, 67). А розміщення згаданого перекритого могильником селища на відокремленому від основного масиву плато балкою панівному узвишші, як уже відзначалось, дозволяє вбачати певні паралелі з городищем «у напрямку Койлова», враховуючи, що останній, хоч і перебував на протилежному боці Дніпра, міг слугувати, особливо до створення водосховища, доволі зручним орієнтиром (Петраускас, Готун, Квітницький 2007, с. 303). Водночас, на краю берега Дніпра за півкілометра вище за течією від дослідженого осередку розташований Новгород Святополч — південне Витачівське городище, локалізація якого теж відповідає «койловському» напрямку. Тому достеменно з пам'яткою на території кар'єру у Стайках варто пов'язувати поселення на береговому останці за 1 км на північ від села, описане за результатами розвідки Н. М. Кравченко, О. В. Петраускаса і Р. Г. Шишкіна (Кравченко, Петраускас, Шишкін 1985—1986/134, с. 25, 26) і включене до різних довідкових видань з археології регіону (Петрашенко, Козюба 1999, с. 35, 36; Овчинников, Квітницький 2004, с. 620).

У 2004 р. після звернення керівництва ВАТ «Стайки-керамік» до Облуправління культури у зв'язку з фіксацією в осипі ґрунту людських кісток пункт відвідали працівники Київського обласного центру з охорони пам'яток О. Б. Солтис та О. В. Бряк, а співробітники Північної експедиції ІА НАНУ під час обстеження об'єкта з метою визначення культурно-хронологічних особливостей, характеру руйнувань та можливості організації рятівних досліджень зібрили на його поверхні різночасовий археологічний матеріал. Наступного року пам'ятку оглянув П. П. Толочко, а О. Г. Корвін-Піотровський,

І. Д. Потехіна та Є. В. Пічкур після надходження до ІА НАН України інформації від мешканців села стосовно пошкодження розташованого на його околицях давнього кладовища провели на осередку рекогносцировочні роботи з розчисткою двох частково зруйнованих осипом поховань, здійснених з дотриманням канонів християнської обрядовості у збитих залізними цвяхами дерев'яних трунах та зібрили рештки ще одного повністю переміщеного кістяка.

У ході розкопок 2006 р. на пам'ятці Стайки 1 відкрито близько 250 м² (рис. 3, 4) та зібрано артефакти перелічених культурно-історичних періодів (Готун, Квітницький, Петраускас 2007; Петраускас, Готун, Квітницький 2007). Найбільш цікаві та наукомісткі матеріали відносяться до IX — можливо, початку X ст. Цим часом датовано господарську яму й підквадратну в плані житлову споруду із заглибленою в материк основою, рештками дерев'яних колод уздовж стін, з обладнаною жаровнею глиняно-кам'яною піччю у кутку і скупченням мушель *Unio* на долівці. Керамічний комплекс житла представлений ліпними та ранньогончарними посудинами. Виявлені також залізні кольчужне кільце (?), ніж, ліпне біконічне пряслице, скляні намистини, численні точильні камені зі слідами перебування у вжитку, оплави кольорових металів, кістяні проколки (Готун, Петраускас, Квітницький 2008).

За 200—300 м на захід від описаної пам'ятки знаходиться багатошарове поселення відкритого типу, що отримало назву Стайки 2 (хоча, найімовірніше, за доби Київської Русі обидва осередки належали до інфраструктури згаданого Святополча). Зафіксовано пункт у результаті обстеження прилеглої до зазначеного останця земельної ділянки у зв'язку з її господарським освоєнням. З півдня й півден-

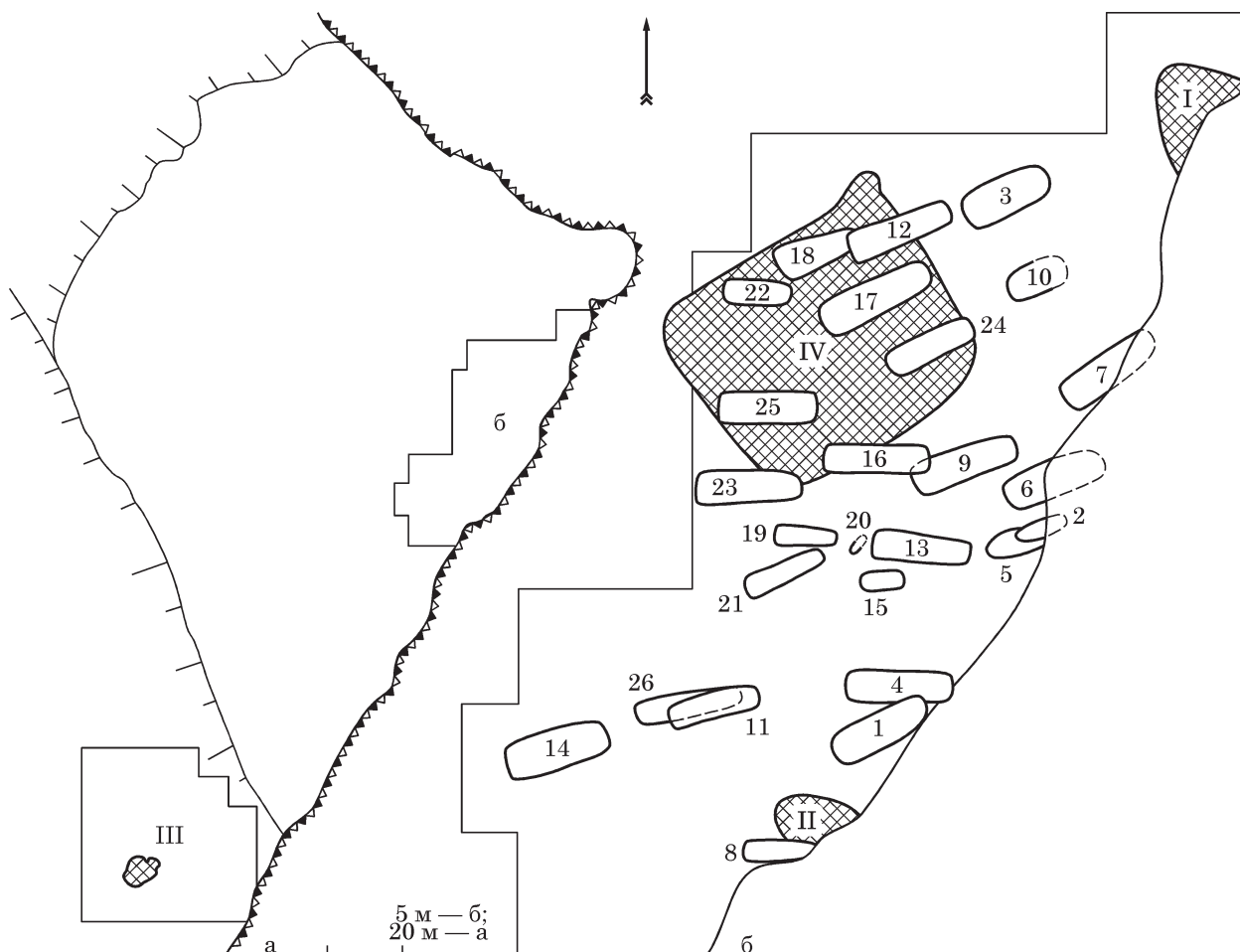

Рис. 3. Стайки 1: а — план-схема залишків зайнятого пам'яткою останця з позначенням місця розташування розкопів; б — розкоп у північно-східній частині; римськими цифрами пронумеровано об'єкти поселенської структури, арабськими — могильника козацької доби

ного сходу він обмежений стрімкими схилами порослого лісом глибокого яру, по дну якого прокладено асфальтову дорогу до цегельного заводу (рис. 1). У результаті шурфування території на південному (правому), західному (витоки) та північному схилах балки-западни, яка спускається до останця, охоплюючи його з півдня й півночі, зафіксовані локальні зони культурних нашарувань потужністю до 0,5 м. Роботами виявлені уламки ліпної кераміки доби бронзи — раннього заліза, другої половини I тис. н. е. (VII—VIII ст. (?)) та ранньогончарної VIII—IX ст. і кружальної XII—XIII ст., фрагменти кісток тварин, шматки обмазки, каміння та шлаків. Декілька знахідок могло належати посуду зарубинецької культури. Показовий уламок перевитого жовтою ниткою скляного браслета доби Київської Русі. Результати здійсненого обстеження дозволили констатувати, що суміжна з частково розкопаним останцем пам'ятка має доволі значні розміри: її площа становить понад 40 га (Петраускас та ін. 2007). Крім догичних до місця розкопок 2006 р. площ експедицією оглянуто і найближчу до села групу островів, де у кількох місцях зібрано матеріали бронзового, ранньозалізного та пізньо-

середньовічного періодів з виділенням у місці їхньої найвищої концентрації селища Стайки 3 (рис. 1), а також опрацьовано унікальні речі із вивченого осередку, що експонуються у краєзнавчому музеї с. Стайки.

У той час, як матеріали розкопаної поселенської структури у тому чи іншому обсязі до наукового обігу введені, понад те, здійснена також спроба проаналізувати історичну спадщину села загалом, дані щодо розкопок могильника були охарактеризовані лише за результатами опрацювання їх спеціалістами з антропології (Долженко 2011; Козак 2014; Потехіна 2016; 2020), у звіті про польові дослідження пункту та в усній формі на одному із наукових форумів¹, а у наведених публікаціях згадані тільки у загальних рисах, хоча і можуть викликати певну зацікавленість у середовищі колег. На ліквідацію означеної прогалини і спрямована запропонована стаття.

1. Йдеться про доповідь авторів «Пізньюсередньовічний могильник у с. Стайки на Дніпрі» на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Київ і Київщина в часи Великої Північної війни: люди, події, пам'ятки» (до 300-річчя від часу завершення), м. Київ, 29 жовтня 2021 р., покладену в основу цієї праці.

Рис. 4. Робочий момент початку стаціонарних досліджень пам'ятки

У ході робіт експедиції (без урахування решток поховань, зібраних представниками ВАТ «Стайки-керамік» та колегами) виявлено і розчищено 26 тілопокладень, зарахованих до некрополя козацької доби. Вони переважно безінвентарні, у заповненні могильних ям зрідка траплялися залізни цвяхи чи скоби від домовин, не виключено також, що частина покійників була похована не в дерев'яних трунах, а в саванах. Розташовані небіжчики досить щільно, місцями вони залягали у три—чотири ряди одне над одним, верхні виявлені безпосередньо у дерновому шарі й пошкоджені здійсненою для висаджування на поверхні останця лісу плантажною оранкою і, відтак, кореневою системою дерев (рис. 4). Поховані традиційно орієнтовані головою на захід із незначним відхиленням на південь, серед них привертають увагу чоловічі кістяки зі слідами травм ключиць та ребер, рук, ніг, що може засвідчувати їхню належність якщо не до кола професійних військових, то, у всякому разі, до учасників певних бойових зіткнень, хоча поруч були досліджені і регулярні поховання мирних мешканців. З культурного шару осередку походять дві нумізматичні знахідки, за якими було умовно визначено час існування відкритої ділянки цвинтаря. Одна з них, за спостереженнями Г. А. Козубовського, репрезентована срібною (?) заготовкою монети чи демонетизованим виробом XVII ст. (?) зі знищеним у процесі обігу зображенням, інша — однією із відомих під назвою шеляга найпоширенішою у цей час на грошовому ринку українських земель монетою — срібним ризьким солідом прибалтійських володінь Швеції карбування 1653 р. королеви Христини (1632—1654 рр.)¹.

1. Маючи нагоду, автори вважають своїм приємним обов'язком висловити щире вдячність вельмишановному колезі за надану консультацію, завдяки якій уточнено датування знахідки, наведене у попередній публікації про результати розкопок пам'ятки.

Попри те, що деякі могили пошкоджені кар'єром (зокрема, область ніг поховань 2, 4, 5 і 10, східна частина поховання 6, північно-східна частина поховання 7, нижня частина ніг та права рука поховання 8), а в окремих випадках, переважно — у дітей та підлітків, відзначено поганий стан кісткової тканини (поховання 2 — не віділили кістки частини тазу та нижніх кінцівок, 10 — те ж саме, а також кістки грудної клітини, 9 — кістки нижньої частини рук, 19 — частина кісток черепа, 20 — більшість кісток, крім гомілкової та частини кісток черепа і грудної клітини, 21 — кістки кистей, 23 — кістки черепа, частина кісток грудної клітини та правого плеча), у результаті досліджень вдалось відзначити наявність певних особливостей у поховальних практиках населення козацького містечка Стайки.

Так, контури могильних ям виявлені у чотирьох похованнях: 14 (1,65 × (0,50—0,65) м), 23 (1,60 × (0,40—0,52) м), 24 (1,45 × (0,30—0,45) м) та 25 (1,55 × (0,35—0,45) м), причому, частина з них (поховання 23 і 24) репрезентує дитячі могили. Відповідно, у комплексах 1—13, 15—22, 26 особливості поховальних споруд через специфіку навколишнього ґрунту залишились нез'ясованими. Натомість, у похованні 12 по всій, у похованні 24 — майже по всій зайнятій кістяком площі зафіксовано залишки труни, а у похованні 7 зітліла деревина від домовини простежена з північного заходу та південного сходу від небіжчика.

Могильним ямам вивченого пункту притаманні, де це вдалось простежити, похилі стінки і, зазвичай, рівне дно, яке у окремих випадках мало незначний ухил у напрямку ніг (поховання 5, 4, 8, 19, 23 та 25 — 5 см, поховання 20 — 3 см (хоча у першому випадку, з огляду на руйнування нижньої частини кістяка кар'єром, наведений показник відображає різницю рівнів залягання черепа і тазових кісток небіжчи-

ка) або голови (поховання 1 — 4 см, поховання 24 — 3 см). Форма могильних споруд, яким властиві заокруглені кути, як правило, близька до прямокутної або трапецієподібної.

У літературі відзначалось, що приписів указу Петра I 1723 р. стосовно поховань небіжчиків на трьохаршинній глибині населення не дотримувалось досить тривалий час, що навіть спричинило введення Олександром I після епідемії чуми 1771 р. відповідного покарання для порушників. Оскільки вивчена ділянка цвинтаря формувалась раніше нормативних актів імператорів, покійники на ній були покладені на глибині 0,35—0,90 м від сучасного денного рівня. І хоча з огляду на проведені на осередку земляні роботи цей показник абсолютизувати не варто, картина відносного розташування різних комплексів відображена ним об'єктивно. У присвяченій підсумкам польових робіт публікації було констатовано залягання померлих у три—чотири яруси. На етапі узагальнення результатів проведених досліджень дещо коректнішим видається формулювання щодо простежених трьох—чотирьох рівнів дна могил, оскільки конкретні горизонти поховань на розкопаній території виділити складно. Зокрема, відзначено глибину 0,35 м (поховання 2), 0,37 м (поховання 21), 0,35—0,40 м (поховання 8), 0,40 м (поховання 22), 0,45 м (поховання 11 та 16), 0,48 м (поховання 3), 0,45—0,50 м (поховання 19), 0,50 м (поховання 12, 14 та 17), 0,53 м (поховання 15), 0,50—0,53 м (поховання 20), 0,56 м (поховання 6), 0,54—0,58 м (поховання 1), 0,55—0,60 м (поховання 5), 0,60 м (поховання 13 і 18), 0,65 м (поховання 10), 0,68 м (поховання 9), 0,72 м (поховання 7), 0,70—0,75 м (поховання 23), 0,75 м (поховання 26), 0,73—0,78 м (поховання 4), 0,77—0,80 м (поховання 24) та 0,85—0,90 м (поховання 25). Наведені дані показують, що певні усталені показники глибин серед отриманих промірів встановити важко, хоча випадки повного збігу або різниці у декілька сантиметрів у їхніх величинах у різних комплексах місце все-таки мають. Суттєво, що попри поширену думку стосовно меншої глибини могил дітей порівняно із похованнями дорослих, матеріали розкопаної ділянки цвинтаря в Стайках демонструють відсутність такого співвідношення. Так, дитячі кістяки виявлені на глибині 0,35, 0,40, 0,50—0,53, 0,53, 0,65, 0,70—0,75 та 0,77—0,80 м (відповідно, поховання 2, 22, 20, 15, 10, 23 і 24), скелети підлітків / молодих індивідів — 0,45—0,50 і 0,37 м (поховання 19, 21), дорослих — 0,35—0,40, 0,45 (2 випадки), 0,48, 0,50 м (3 випадки), 0,54—0,58, 0,56, 0,55—0,60, 0,60 (2 випадки), 0,68, 0,72, 0,75, 0,73—0,78 і 0,85—0,90 м (відповідно, поховання 8, 11 і 16, 3, 12 та 14 і 17, 1, 6, 5, 13 і 18, 9, 7, 26, 4, 25).

Спеціалістами свого часу підкреслювалось, що сподівання на Воскресіння Христа і готовність померлого зустріти друге пришествя Спа-

сителя під час одного зі сходів Сонця зумовлювали укладання православних небіжчиків головою на захід, відповідно, обличчям у напрямку сходу (Булгаков 1913, с. 1359). Стайківські покійники зорієнтовані головою на захід (поховання 4, 5, 8, 13, 16, 19, 22, 23, 25) і захід — південний захід (поховання 11, 12, 26). Відзначено також непоодинокі випадки спрямування голови на південний (поховання 1—3, 6, 7, 9, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 24) та північний захід (поховання 10), що традиційно вважають зумовленим положенням Сонця над лінією горизонту сезонним відхиленням. На деяких кладовищах свого часу було простежено, що поховання з відступом від західної орієнтації сягали меншої глибини, оскільки здійснювались у холодну пору року у мерзлій землі. Для вивченої ділянки стайківського кладовища таке співвідношення не зафіксоване. Зокрема, могили, спрямовані узголів'ям на захід, були заглиблені в ґрунт на 0,35—0,40, 0,40, 0,45, 0,45—0,50, 0,55—0,60, 0,60, 0,70—0,75, 0,73—0,78 та 0,85—0,90 м (поховання, відповідно, 8, 22, 16, 19, 5, 13 і 18, 23, 4, 25). Зорієнтовані на захід — південний захід поховання (11, 12, 26) сягали відзначок, відповідно, 0,45 м, 0,50 м та 0,75 м. Глибини поховань з південно-західною орієнтацією (2, 21, 3, 14 і 17, 20, 15, 6, 1, 9, 7, 24) становили, відповідно, 0,35, 0,37, 0,48, 0,50 (2 випадки), 0,50—0,53, 0,53, 0,56, 0,54—0,58, 0,60, 0,68, 0,72 та 0,77—0,80 м. Поховання 10 зі спрямуванням небіжчика на північний захід виявлене на глибині 0,65 м. Прогнозовано констатована відсутність закономірностей, як і у випадку із заглибленням могильних ям, у орієнтації мерців різного віку. Дитячі поховання були спрямовані на захід (поховання 22, 23), південний (2, 15, 20, 24) та північний захід (10). Могили підлітка / молодого індивіда (19 і 21) головою були зорієнтовані, відповідно, на захід та південний захід. Різноманітні варіанти орієнтації простежені у похованнях дорослих: захід (поховання 4, 5, 8, 13, 16 і 25), захід — південний захід (11, 12 та 26), південний захід (1, 3, 6, 7, 9, 17 і 18).

Особливих відмінностей у положенні кістяків не виявлено: померлі покладені випростано на спині, за винятком випадків з похованням 9, де скелет був дещо зігнутий і похованнями 17 та 18, у яких ноги виявились щільно зведеними, можливо — в результаті тугого сповивання саваном. Відзначена різниця у розташуванні рук (поховання 1, 11, 12 та 24 — ліва на животі, права на грудях; 3 — навпаки, 4 і 23 — права на животі, ліва вздовж тіла, 14 — обидві на животі паралельно одна одній, 16 — ліва на животі, права в області таза, 17 і 18 — навпаки, 21 — обидві вздовж тіла; 25 — ліва на грудях, права — в області таза) відображає традиційне покладання їх схрещеними на грудях / животі, як у похованнях 2, 5, 7, 13, 19 та 22 з наступним зміщенням у результаті посмерт-

них біохімічних процесів у ході скелетизації (у кількох випадках характеристики положення рук не отримано: у похованнях 6 та 9 зафіксовано лише, що плечові кістки були розміщені вздовж тулуба, передпліччя не вціліли, у похованні 8 кістки лівої руки розчищені на животі, правої — знищені кар'єром, у похованнях 10 та 20 кістки рук не збереглися, у похованнях 15 і 26 — зміщені відносно первинного положення). Те ж саме стосується місцезнаходження голови загалом, яка крім звичного положення горілиць була повернутою праворуч (поховання 1, 9, 13 та 15), повернутою праворуч і дещо схиленою вправо (поховання 21), схиленою на праве плече скронею донизу (поховання 11), дещо схиленою вправо (поховання 18), дещо нахиленою чи нахиленою до лівого плеча (поховання 3, 14 та 26), зміщеною на ліве плече і перевернутою (поховання 6), повернутою ліворуч (поховання 4), спрямованою верхньою щелепою догори (поховання 5 і 8) та нижньою щелепою зокрема, знайденої праворуч від голови (поховання 3), або в області шиї (поховання 5) чи грудей (поховання 6) покійника.

Практично всі вивчені поховання відповідно до канонів християнської обрядовості безінвентарні. Винятком може слугувати лише поховання 16 з монетами, про які йшлося вище, але залягання останніх на 0,55 м нижче рівня скелета зумовлює проблематичність безпечелічного віднесення вказаних знахідок до описаного комплексу, хоча й синхронні їм поселенські напашування у цій частині пам'ятки не простежені: з горизонту 0,75—1,00 м розкопу Б-3, у системі якого досліджене згадане поховання, крім знахідок, побутування яких вкладається у досить широкі хронологічні рамки (кістки тварин та людини, каміння) походили фрагменти керамічного посуду трипільської культури, періоду палеометалів та другої половини I тис. (?). Суттєво, що й розташовані над вказаним горизонтом утримували лише ліпний керамічний матеріал часів Трипільля, середньодніпровської (?) і тщинецько-комарівської культур доби бронзи та періоду пізньої бронзи — раннього заліза, київського типу (?), слов'ян другої половини I тис., фрагменти ранньогончарної кераміки з виразними слідами обробки поверхні на гончарному колі, а також уламки кружального посуду часів Київської Русі, побутування якого, виходячи з особливостей моделювання верхнього краю вінець кухонних горщиків, вкладається у межі XII — першої половини XIII ст. Показово, що матеріали козацької доби поруч згаданого поховання не виявлені, та й взагалі кераміка XVII—XVIII ст. у шарі розкопу представлена одиничними дрібними фрагментами. Відтак, припущення про зв'язок описаних монет саме з похованням 16 доводиться розглядати як одне із цілком імовірних.

Крім того, у похованнях 3, 17 (відповідно, за 0,25 та 0,23 м над кістяком) і 12 (на 0,05 м нижче рівня кістяка) були зафіксовані залізні цвяхи,

у похованні 5 (на відстані 0,05 м над дном могильної ями) — фрагмент залізної скоби. Незначна кількість зібраних у могилах металевих елементів кріплення може опосередковано вказувати на використання місцевою людинстю столярних способів з'єднання окремих деталей труни, за яких згадані цвяхи та скоба могли фіксувати віко на ящику тощо.

У засипці вивчених могильних ям у двох випадках (поховання 1 та 24) відзначено наявність властивих прилеглому культурному шару дрібних уламків кераміки трипільської культури та доби палеометалів, остеологічного матеріалу і незначного розміру шматків печини та каміння, а також уламків стулок молюсків.

Прикладом одного із розкопаних комплексів може слугувати поховання 1 (рис. 5: а). Випростаний на спині зі спрямованою на південний захід повернутою вправо головою кістяк дорослого індивіда зафіксований на глибині 0,54—0,58 м (зі зростанням наведеного показника у південно-західному напрямку, в бік голови). Ліва рука небіжчика виявлена на животі, права — на грудях. Контури могильної ями не простежені, у прилеглому до скелета ґрунті зібрано два неорнаментованих фрагменти стінок ліпної посудини доби Трипільля, два шматки каменю та уламок кістки тварини.

Інший приклад — поховання 14 (рис. 5: б), яке теж належало дорослому. Витягнутий на спині кістяк мав аналогічну попередньому орієнтацію, схилений на праве плече череп і складені на животі паралельно одна одній руки. Глибина підпрямокутної із заокругленими кутами могильної ями становила 0,50 м, довжина — 1,65 м, ширина у південно-західній частині — 0,6 м, у північно-східній — 0,5 м. Знахідок її заповнення не містило.

Привертає увагу так само спрямоване дитяче поховання 24 (рис. 5: в). Його скелет лежав горілиць випростаним на спині з поміщеною на груди правою рукою та на животі — лівою, а могильна яма мала підтрапецієподібну із заокругленими кутами форму, похилі стінки і пласке дно на глибині 0,77—0,80 м. Її розміри, зростаючи в бік заходу, становили 1,45 × (0,30—0,45) м. На дні простежені доволі чіткі залишки домовини у вигляді зітлілого дерева, а у межах заповнення зафіксовані каміння і печина (відповідно, 10 та 3 шматки), фрагмент кістки тварини, 6 частин стулок молюсків *Unio* та уламок позбавленої виразних культурно-хронологічних ознак неорнаментованої стінки ліпної посудини.

Показове також поховання 16 (рис. 5: г), яке, попри незначну глибину — 0,45 м від рівня сучасної денної поверхні — збереглося неушкодженим. Воно належало випростаному на спині та зорієнтованому головою на захід дорослому зі спрямованим лицевим відділом догори черепом, покладеною на животі лівою рукою і в область тазових кісток правою. У темному чор-

Рис. 5. Фото поховань із розкопаної ділянки могильника періоду козацтва у Стайках: а — № 1, вигляд з північного сходу; б — № 14, вигляд зі сходу; в — № 24, вигляд з південного сходу; г — № 16, вигляд із заходу

ноземі заповнення могильної ями не читалось. Безпосередньо під кістяком на глибині 1,00 м були виявлені згадані нумізматичні знахідки, що виступили хронологічним репером дослідженої у 2006 р. ділянки кладовища.

Привертає увагу факт пошкодження окремих комплексів, прикладом чого можуть слугувати поховання 12 зі спрямованим лицеву частиною у протилежний від кістяка бік черепом; поховання 15 з переміщеними кістками грудної клітки та рук; поховання 22 з перевідкладеним черепом і зміщеними вбік та вниз кістками лівої ноги і поховання 26 з виявленими поза місцем первинного перебування кістками рук. Та й відсутність у деяких похованнях окремих складових скелету за цілком пристойної збереженості інших кісток станом останніх або специфікою навколишніх ґрунтів пояснити важко. Не менш показові наявність біля поховання 26 кісток іншої особини та фіксація антропологічних матеріалів у нашаруваннях розбитих на пам'ятці розкопів: А-3 — 8 кісток чи їхніх фрагментів, Б-3 — 162, Б-4 — 25 (за спостереженнями О. Д. Козак, наведені знахідки із шару пункту належали щонайменше семи індивідам). Частина з них цілком могла бути переміщеною за межі могил у результаті життєдіяльності землерийних тварин (що засвідчує наявність

дрібних кісток типу фаланг і фрагментів більш об'ємних у заповненні об'єктів, які функціонували на цій території раніше: 1 — 1 знахідка, 3 і 4 — по 2) і внаслідок недавнього антропогенного впливу. Залишення місця первинного перебування іншими відбулось, вочевидь, у ближчі до функціонування цвинтаря часи, ймовірно — на етапі, коли зовнішні ознаки існування в тій чи іншій точці поховання ставали вже маловиразними. Прикладом указанного може слугувати переміщення кісток правої руки поховання 26, виконане, найімовірніше, при влаштуванні поховання 11.

Водночас доводиться констатувати, що досліджені поховання здійснені впродовж доволі нетривалого часу, оскільки часткове взаємоперекриття могил простежене лише в кількох випадках. Так, поховання 11 прорізало бічну південно-східну частину поховання 26, а поховання 12 перекрило в області ніг північно-східну частину поховання 18. Подібна ситуація і з похованнями 2 та 5, дещо меншою мірою — з похованнями 16 та 9 і 1 та 4. Контури могильних ям у них не простежені, водночас, кістяки похованих, залягаючи на різній глибині, у плані частково співпадають.

Планіграфічні і стратиграфічні спостереження стосовно поховань у межах вивченої площі,

Рис. 6. Вигляд зі вцілілої ділянки пам'ятки на Канівське водосховище та панораму Лівобережжя

як демонструють наведені характеристики дослідженої ділянки кладовища, не дали підстав для формулювання висновків щодо певних закономірностей у розташуванні могил цього цвинтаря. Водночас, у центральній частині розкопу Б-3 простежена певна концентрація поховань, зокрема й з наведеними прикладами часткового перекривання за наявності на незначній відстані незайнятих територій. Не виключено, що описаний випадок вказує на існування у складі кладовища окремих ділянок, які належали одній родині або близьким родичам.

Дослідження отриманих під час розкопок та зібраних у зруйнованому культурному шарі антропологічних матеріалів (загальне число проаналізованих поховань склало 29) привів О. Д. Козак до висновку, що 12 із них належали чоловікам, 7 — жінкам і 10 — дітям різного віку¹; чоловіки помирали в середньому у 42,4 роки, жінки — у 38,6, максимальна смертність дітей припадає на 6—14 років, що перебуває у межах нормальних варіацій для синхронних та більш ранніх серій України. У результаті опрацювання хоч і нечисленної, проте цікавої стайківської вибірки висловлено припущення, що представлене на цвинтарі населення жило впродовж відносно короткого проміжку часу, вивчена ділянка кладовища може відображати регулярні поховання мирних жителів та могили учасників бойових дій. Простежені тут показники смертності притаманні мешканцям синхронних сіл. Населенню властиві середній зріст, міцна статура та добре розвинений рельєф кісток. Деякі поховані, вочевидь, пов'язані родинними зв'язками. Менші діти страждали авітамінозами, старші — інфекційними захворюваннями та порушенням обміну речовин, можливо через сезонні голодування; вони також витримували значні фізичні навантаження, що, схоже, маркує використання дитячої праці. Загоєні руб-

лені травми черепа зрілих чоловіків, ймовірно, відображають козацьке повстання 40-х років XVII ст. Серед занять небіжчиків — володіння шаблею, вогнепальною зброєю, гребля. В групі репрезентовані рибалки та, схоже, обслуга переправи. Похованих також характеризує постійне перебування на холодному вологому повітрі. Чоловіки у дитинстві отримували більш збалансоване харчування, яке, ймовірно, включало хліб з муки грубого помелу, м'ясо, вітамінізовані продукти, такі як цибуля, вони уникали голоду чи хвороб і були більш захищеними, аніж жінки, але водночас зазнавали значних навантажень, травм та хворіли різними інфекціями. Наслідки важкої праці типу перенесення відер з водою та збирання врожаю відображені і на скелетах жінок. Травми та зміни суглобів у них мали переважно побутовий характер і, за деяким винятком, вказують на землеробські заняття. Прикріплені до місця жінки та діти використовували муку більш дрібного помелу, вживали, схоже, добре приготовані каші та солодкі фрукти. Викликаний природними негараздами і, ймовірно, дещо більше, політичними катаклізмами, загальний стресовий стан популяції мав наслідком загальне зниження імунітету, що зумовило високу частоту інфекційних захворювань, головним чином у дітей, порушення обміну речовин, наявність злоякісних утворень (Козак 2014, с. 116, 117, 128; Потехіна 2016, с. 167).

Спостереження за краніологічним комплексом похованих дозволило І. Д. Потехіній дійти висновку стосовно неоднорідного антропологічного складу населення і відзначити присутність у чоловічій та жіночій вибірках щонайменше двох різнорідних компонентів. Чоловіча серія демонструє певну спорідненість із синхронними знахідками з Вишгорода, Києва (Михайлівський монастир), Чигирин, Суботова, та повна морфологічна тотожність між ними не простежена: порівняно з іншими чоловічими серіями Центральної України чоловіки зі Стайок загалом більш довгоголові, їхні обличчя у горизонтальній площині на рівні орбіт і

1. Стосовно статевікових особливостей похованих були також оприлюднені дані, які дещо відрізнялись від наведених (Потехіна 2016, с. 167; 2020, с. 126).

середньому рівні профільовані сильніше. Це може вказувати на надходження окремих груп населення із сусідніх земель, особливо з урахуванням розміщення даних з цієї пам'ятки у тій частині кореляційного поля краніологічних серій, куди тяжіє більшість східнобалтійських груп. Жіноча вибірка Стайок у колі 28 середньовічних жіночих серій зі Східної Європи займає відособлене місце, хоч і наближене до синхронних груп Середньої Наддніпрянщини (Вишгород, Чигирин, Михайлівський монастир Києва). Їй властиві вищі та вужчі обличчя зі слабшим від чоловічого горизонтальним профілюванням (Потехіна 2016, с. 167; 2020, с. 132—137). Підсумовуючи результати опрацювання даних з осередку дослідника акцентувала на ролі антропологічних матеріалів з могильників козацької доби для вивчення формування фізичного типу сучасних українців, оскільки саме впродовж цього історичного періоду відбувалось завершення уніфікації краніологічного комплексу населення Центральної України і утворення домінуючого у сучасному населенні регіону так званого центральноукраїнського антропологічного типу. Окремо було наголошено на нечисленності, а відтак — обмеженості цієї категорії джерел і, відповідно, значній цінності накопичення та аналізу нових надходжень (Потехіна 2016, с. 166).

Цікаво, що в результаті аналізу низки краніологічних ознак похованих у Стайках Ю. В. Долженком констатована відсутність серед оглянутих індивідів відхилень від решти європеїдних груп та їхнє тяжіння за деякими критеріями до кола південних європеїдів. Дослідник підкреслив, що при вивченні епігенетичних особливостей на черепах із цього осередку аналогій матеріалу зі Стайок у слов'янських серіях виявити не вдалось і звернув увагу на помірну подібність даних з пам'ятки до репрезентованих латишами і литовцями двох балтських груп за відсутності такої порівняно зі зразками з Кавказу (Долженко 2011, с. 170—180).

Попри досить незначний обсяг відкритої площі та вивчених у її межах комплексів, отримані в ході розкопок дані постають важливим джерелом для реконструкції історичних процесів у регіоні впродовж доби, яка, незважаючи на активізацію як фундаментальних, так і прикладних розробок з відповідної тематики, залишається, на думку спеціалістів, ще недостатньо дослідженою, і процес пізнання археологічних матеріалів з цього питання відбувається повільно, хоча відносно матеріальної культури часів Української козацької держави напрацьовано набагато більше, аніж стосовно післямонгольського та литовсько-польського періодів (Моця 2016, с. 25; 2018, с. 15 та ін.). Відтак, накопичення навіть ординарних статистичних даних із означеної проблематики можна вважати недаремним, а випадки фіксації цікавих фактів повсякденного життя давньої людності,

прикладом чого постають результати вивчення хай невеликої за площею ділянки козацького могильника в Стайках, слід обґрунтовано віднести до цілком результативних.

Поза сумнівом, описаний цікавий пункт потребує подальшої уваги з боку науковців як з огляду на академічний інтерес до складових осередку, так і, передусім, із міркувань пам'яткоохоронного характеру. Ідея організації тут історико-туристичного комплексу «Спадщина», підкріплена, до того ж, готовністю доволі відчутних капіталовкладень, де передбачалось поєднання історичного пізнання у рамках постійної роботи археологічного загону з відпочинком на тлі надзвичайно мальовничих краєвидів узбережжя Канівського водосховища (рис. 6) ¹ у нерівному двобіччю розподілом землі виявилась приреченою. Але сучасний курс громади на використання рекреаційної привабливості краю вселяє, хай поки що і несподівані, сподівання на певні перспективи згаданого проекту.

1. Автори щиро вдячні волонтеру експедиції Богданові Сіненку за можливість проілюструвати публікацію фотографією із його архіву.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии (приложение к XV т. «Древности»)*. Москва: М. Г. Волчанинов.
- Булгаков, С. В. 1913. *Настольная книга для священно-церковно-служителей*. Киев: Киево-Печерская Лавра.
- Готун, І. А., Квітницький, М. В., Петраускас, А. В. 2007. Культурна спадщина с. Стайки: історія та перспективи пізнання. *Збірник наукових праць НДІ українознавства, XV*: На пошану професору, члену-кореспонденту НАН України В. Д. Барану, с. 204-222.
- Готун, І., Петраускас, А., Квітницький, М. 2008. Стайки 1 — поселення літописних полян. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 26-36.
- Долженко, Ю. В. 2011. Неметрические признаки на черепах из могильника Стайки времен казачества. *Вестник антропологии: Научный альманах*, 19, с. 169-181.
- Козак, О. Д. 2014. Жителі сотенного містечка Стайки XVII—XVIII ст. (за матеріалами біоархеології). *Історична антропология та біоархеология України*, 1, с. 116-130.
- Кравченко, Н. М., Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 1985—1986. *Отчет об археологических разведках и раскопках в бассейнах р. Стугны и р. Красной в 1985—1986 гг.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1985—1986/134.
- Моця, О. П. 2016. Історично-археологічні дослідження післямонгольських та козацьких часів в Україні. *Археологія*, 3, с. 18-27.
- Моця, О. П. 2018. Робота П. П. Толочка «Від Русі до України» і археологічні реалії. *Археологія*, 1, с. 9-17.
- Овчинников, Е. В., Квітницький, М. В. 2004. Реєстр пам'яток трипільської культури. Київська область. В: Новохатько, Л. М. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації в 2-х томах*. 1, кн. 1. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 614-632.

Петраускас, А. В., Готун, І. А., Квітницький, М. В. 2007. Охоронні дослідження біля с. Стайки. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 303-306.

Петраускас, А. В., Готун, І. А., Квітницький, М. В., Коваль, О. А. 2007. Розвідкові роботи в околицях с. Стайки. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 306-307.

Петрашенко, В. О., Козюба, В. К. 1999. *Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток)*. Київ.

Потехіна, І. Д. 2016. До антропології козацької доби: могильник Стайки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 25, с. 166-171.

Потехіна, І. Д. 2020. Краниологічний комплекс мешканців містечка Стайки XVII ст. і його походження. *Історична антропологія та біоархеологія України*, II: Від трипілля до козаччини, с. 125-139.

Шендрік, Н. І. 1977. *Довідник з археології України. Київська область*. Київ: Наукова думка.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaja karta Kievskoj gubernii (prilozhenie k XV t. «Drevnosti»)*. Moskva: M. G. Volchaninov.

Bulgakov, S. V. 1913. *Nastolnaia kniga dlia sviashchenno-tserkovno-sluzhitelei*. Kiev: Kiev-Pecherskaia Uspenskaia Lavra.

Hotun, I. A., Kvitnytskyi, M. V., Petrauskas, A. V. 2007. Kulturna spadshchyna s. Staiky: istoriia ta perspektyvy piznannia. *Zbirnyk naukovykh prats NDI ukrainoznavstva*, XV: Na poshanu profesoru, chлену-korespondentu NAN Ukrainy V. D. Baranu, s. 204-222.

Hotun, I., Petrauskas, A., Kvitnytskyi, M. 2008. Staiky 1 — poselennia litopysnykh polian. *Naukovi zapysky z ukrain-skoj istorii*, 20, s. 26-36.

Dolzhenko, Iu. V. 2011. Nemetricheskie priznaki na cherepakh iz mogilnika Staiky vremen kazachestva. *Vestnik antropologii: Nauchnyi almanakh*, 19, s. 169-181.

Kozak, O. D. 2014. Zhyteli sotennoho mistechka Staiky XVII—XVIII st. (za materialamy bioarkheolohii). *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, I, s. 116-130.

Kravchenko, N. M., Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 1985—1986. *Otchet ob arkheologicheskikh razvedkakh i raskopkakh v basseinakh r. Stugny i r. Krasnoi v 1985—1986 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1985—1986/134.

Motsia, O. P. 2016. Istorychno-arkheolohichni doslidzhenia pisliamoholskykh ta kozatskykh chasiv v Ukraini. *Arkheolohiia*, 3, s. 18-27.

Motsia, O. P. 2018. Robota P. P. Tolochka «Vid Rusi do Ukrainy» i arkheolohichni realii. *Arkheolohiia*, 1, s. 9-17.

Ovchynnykov, E. V., Kvitnytskyi, M. V. 2004. Reiestr pam'iatok trypilskoj kultury. Kyivska oblast. In: Novokhatko, L. M. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoj tsyvilizatsii v 2-kh tomakh*. 1, kn. 1. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, s. 614-632.

Petrauskas, A. V., Hotun, I. A., Kvitnytskyi, M. V. 2007. Okhoronni doslidzhenia bilia s. Staiky. *Arkheolohichni doslidzhenia v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 303-306.

Petrauskas, A. V., Hotun, I. A., Kvitnytskyi, M. V., Koval, O. A. 2007. Rozvidkovi roboty v okolytsiakh s. Staiky. *Arkheolohichni doslidzhenia v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 306-307.

Petrashenko, V. O., Koziuba, V. K. 1999. *Uzberezhzhia Kanivskoho vodoshovyshcha (kataloh arkheolohichnykh pam'iatok)*. Kyiv.

Potiekhina, I. D. 2016. Do antropolohii kozatskoj doby: moylnyk Staiky. *Novi doslidzhenia pam'iatok kozatskoj doby v Ukraini*, 25, s. 166-171.

Potiekhina, I. D. 2020. Kраниolohichni kompleks meshkantsiv mistechka Staiky XVII st. i yoho pokhodzhenia. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy*, II: Vid trypillia do kozachchyny, s. 125-139.

Shendryk, N. I. 1977. *Dovidnyk z arkheolohii Ukrainy. Kyivska oblast*. Kyiv: Naukova dumka.

I. A. Hotun, A. V. Petrauskas

CEMETERY OF THE COSSACK AGE ON THE MIDDLE DNEIPER

In 2006, the Stayky team of the Northern Expedition of the Institute of Archaeology discovered the multi-layered settlements on the edge of the plateau north of the village and on the Dnieper islands opposite it and carried out the rescue excavations of the well-known center including the various settlements and a Cossack cemetery. The materials of the settlement structure have already been published, as well as the exploration of the historical and cultural heritage of the settlement. The paper describes the results of research of the cemetery.

During the campaign ca. 250 m² of area with 26 burials made according to the canons of Christian rituals have been unearthed. They have no grave goods, except, probably, of burial 16, just below of which a coin blank or demonetized product and a silver Riga solid from the Baltic possessions of Sweden, minted in 1653 by Queen Christina, were found. The absence of other synchronous materials in the layers of the site allows to connect these finds not with the settlement structures but with the cemetery. And the single artifacts of previous ages, collected in two graves, belong to the surrounding layer.

Despite the partial destruction of some burials by the quarry and the damage of shallow pits by further household activities it was observed that the skeletons laid supine with arms crossed on the chest or abdomen, although during skeletonization the arms could move to the pelvis and along the body. Certain deviations are noted in the position of the head and lower jaw in particular.

The graves are 0.35—0.90 m deep, the deceased were directed with the head to the west with a slight deviation to the south, usually associated with the seasonal place of the Sun above the horizon. Gender and age differences have not been traced by the depth or direction of burials, although a higher concentration of graves, possibly a family plot, was found in one of the excavation area. Mutual overlaps of burials are few, although the damage of some graves with a moving of bones was observed. Processing of anthropological materials by specialists allowed to trace the peculiarities of ethnic features and physical development of the inhabitants of the site.

Keywords: burial practices, cemetery, inhumation, Cossack age, Middle Dnieper, Stayky.

Одержано 14.06.2022

ГОТУН Ігор Анатолійович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

HOTUN Ihor, Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9285-5107, e-mail:

ihor_hotun@iananu.org.ua.

ПЕТРАУСКАС Андрій Вальдасович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

PETRAUSKAS Andrii, Ph. D., Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-9066-1376, e-mail:

andrii_petrauskas@iananu.org.ua.